

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDEN OSMANLI DEVLETİ'NE HÂKİM YARDIMCILIĞI¹

Assistant Judgeship from Pre-Islamic Turkish States to the Ottoman Empire

Dr. Öğr. Üyesi Betül KAYAR*

ÖZET

7413 sayılı kanun ile Hakim ve Savcılar Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve yargı teşkilatımıza hakim savcı yardımcılığı getirilmiştir. Yargı teşkilatımız bakımından bir ilk olmakla birlikte bu kuruma benzer örneklerin tarihimizde mevcut olduğu bilinmektedir. Hakim savcı yardımcılığına hukuk tarihimizde en benzer kurum Osmanlı adli teşkilatında görev almış nâiblerdir. Osmanlı öncesi ve hatta İslamiyet öncesine gidildiğinde benzer bir kurumun mevcut olup olmadığı sorusu ise bu çalışmanın konusudur. Çalışmada İslamiyet öncesi Türk ve Moğol devletleri ile İslamiyet sonrası Türk ve Müslüman devletler hakkında önemli bilgiler veren literatür taranmış ve şu sonuçlara varılmıştır:

¹ * Bu çalışma "Osmanlı Yargı Teşkilatında Nâib" adlı çalışmada yer alan "Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi" başlığının geliştirilmiş halidir.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ali Fuad Başgil Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, betul.kayar@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0640-0457.

Makale Geliş Tarihi: 03.01.2024

Makale Kabul Tarihi: 27.08.2024

⇒ Atf Şekli: Betül Kayar "İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinden Osmanlı Devleti'ne Hakim Yardımcılığı", *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2024): 1057-1081.

⇒ Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde devlet işlerinde yardımcıları olması önemsenmiş ve öğütlenmiştir. Fakat yargı işini yürütenlere yardımcı olan görevlilerden bahseden açık bir bilgiye rastlanılamamıştır. Çağatay Hanlığı ve İlhanlılar'da ise yargılama işlerini yürütenlerin yardımcıları olduğu görülmüştür. İslam Devleti'nde Hz. Peygamber döneminden itibaren yargı işlerini yürüten kimselerin çeşitli işlerle görevlendirdiği hakim yardımcısı benzeri kimseler olmuştur. Dört Halife döneminde de bu uygulama sürdürülmüştür. Abbasiler döneminde kadınların belirli işlerle yetkilendirdiği nâibler çeşitli açılardan kadınlara yardımcı olmuştur. Tarafların farklı mezhepten olması ve talep etmeleri halinde kadınlar, ilgili mezhebe mensup kimseleri söz konusu uyuşmazlık için görevlendirebilmiştir. Bu noktada görev alanların da hakim yardımcılığına benzer işlev gördüğü söylenebilir. Memlûk Devleti'nde de Abbasi uygulamasına benzer uygulamalar mevcut olmuştur. İşlerin yoğunluğu sebebiyle yargı işlerine bakmak üzere veya farklı mezhepler söz konusu olduğunda vekiller görevlendirilebilmiştir. Ayrıca Memlûk Devleti mahkemelerinde görevleri açık olmamakla birlikte sayısı birden fazla olan nâiblerin bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hakim Yardımcılığı, İslamiyet Öncesi, Türk, İslam hukuku, hukuk tarihi.

ABSTRACT (EXTENDED)

The Law on Judges and Prosecutors was amended by the Law No. 7413 to include assistant judges and prosecutors in our judicial organization. By introducing these officials who will assist judges and prosecutors in our judicial system, it is both aimed to reduce the workload as well as them to gain experience before they become judges and/or prosecutors. It is important to study whether there had been examples of the current legal institutions in our history to be able to get a guidance in the functioning of these institutions. In this context, it must be asked if there has ever been a practice similar to assistant judges and prosecutors in our history although it is the first in the sense of Law No. 7413. It is also important to question which period did it emerge and how it was implemented if there was ever a similar institution. These are some of the questions to be answered in

this study. The most similar institution to the assistant judge-prosecutor practice in our legal history seems to be the nâibs who served in the Ottoman judicial organization. The nâibs, who were deputies of the kadi, were able to perform many legal and administrative procedures both inside and outside of the court, and also to act as a proxy for the kadi in case the kadi was absent from the court for some reason. Since the “nâibship” in the Ottoman Empire is examined in detail in our study titled “Nâib in the Ottoman Judicial Organization”, it will not be discussed in this study again. The question of whether any other similar practice existed before the Ottoman Empire and even before Islam will be the main target of this study. At this point, it should be noted that the practice of assistant prosecutor was excluded from this study and the examination was made solely on the context of assistant judgeship since the institution of the prosecutor’s office did not exist in Islamic legal practice until its entry into our judicial organization in the post-Tanzimat period of the Ottoman Empire. In the study, the literature providing important information about the pre-Islamic Turkish and Mongolian states and the post-Islamic Turkish and Muslim states was reviewed and the following conclusions were reached: In pre-Islamic Turkish states, having assistants in state affairs was considered important and recommended. However, there is no clear information about the officials assisting the judicial officials. In the states of Çağatay Hanlığı and the İlhanlılar, it had been seen that those who carried out judicial affairs had assistants. In the Islamic State, from the time of the Prophet Muhammad and onwards, those who carried out judicial affairs had people similar to assistant judges assigned with various tasks. This practice continued during the reign of the Four Caliphs. In the Abbasid period, the nâibs who were authorized by the kadi to perform certain tasks, assisted the kadi in various aspects. In the instances where the parties belonged to different sects requested it, the kadi could have appointed people from the relevant sect to deal with the dispute in question. At this point, it can be said that these officials functioned as similar to assistant judges. In the Mamluk State, there had been practices similar to the Abbasid practice. Deputies could have been appointed to take care of judicial affairs due to intensity of workload or in the case of parties belonging

to different sects. In addition, although their duties were not clear, it was observed that there were more than one nâib in some courts of the Mamluk State.

Keywords: Assistant Judgeship, Pre Islamic, Turk, Islamic Law, history of law.

GİRİŞ

Hakimler ve Savcılar Kanunu'nda 7413 sayılı kanun ile değişiklik yapılmak suretiyle getirilen hakim ve savcı yardımcılığı, Türkiye Cumhuriyeti yargı teşkilatı bakımından bir ilktir. Hakim ve savcılara yardımcı olacak bu görevlilerle yargıdaki iş yükünün hafifletilmesinin yanı sıra hakim ve savcılık mesleklerine başlayacak kimselerin tecrübe kazanmaları amaçlanmıştır². Günümüz hukuk kurumlarının tarihimizde benzer örnekleri olup olmadığının araştırılması, bu kurumların işleyişinde yol gösterici olması bakımından kıymetlidir. Bu bağlamda ülkemiz yargı teşkilatında bir ilk olmakla birlikte hakim savcı yardımcılığına tarihimizde benzer bir kurum mevcut olmuş mudur? Eğer benzer bir kurum mevcut ise hangi dönemde ortaya çıkmış ve nasıl uygulanmıştır? Bu çalışmada yanıt aranacak sorulardan bazıları bu şekildedir.

Hukuk tarihimizde ilk olarak bakılması gereken hukuk sistemi Osmanlı hukuk sistemidir. Osmanlı Devleti'nin adli ve idari teşkilatında yer alan kurum ve görevliler pek çok incelemeye konu olmuştur. Zira Osmanlı adalet sisteminin, devletin yaklaşık altı yüz yıl gibi bir süre ayakta kalmasında rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Osmanlı'nın yargı teşkilatının temel birimi olan şeriye mahkemelerinde kadılar görev almıştır. Kadının icra etmiş olduğu adli ve idari pek çok görevinde kendisine yardım eden çeşitli yardımcıları bulunmuştur. İşte bu yardımcıları arasından nâib, kadının vekili olması sebebiyle ön plana çıkmaktadır. Kadı vekili nâibler mahkeme içinde ve dışında pek çok

² Adalet Komisyonu'nun raporunda yer alan genel gerekçede de bu konuya dikkat çekilmiştir: "... hukuki sorunlar ve uyuşmazlıkların nitelik ve nicelik yönünden gösterdiği değişim hâkim ve savcılarının iyi yetiştirilmelerinin önemini daha da artırmaktadır. ... nitelikli hâkim ve savcılarının yetiştirilmesi amacıyla meslek öncesi eğitim süreci, eğitimin niteliği ... uygulamalı eğitimlerin gözden geçirilmesi gerekmektedir." Adalet Komisyonu Raporu, Dönem: 27/5 Esas No: 2/4484, Sıra Sayısı: 339, s. 8.

hukuki ve idari işlemi icra edebilmiş, kadının bir sebepten mahkemede bulunmaması halinde kadıya vekaleten mahkemede görev alabilmiştir. Dolayısıyla hukuk tarihimizde hakim savcı yardımcılığına oldukça benzer bir kurum olarak nâiblik zikredilebilir. Ayrıca Tanzimat sonrası nâibler hakkında getirilen düzenlemeler ile 7413 sayılı kanun, mesleğe alınacak nâib ve hakim savcı yardımcılarının geçeceği aşamalar bakımından oldukça benzer hükümler içermektedir. Osmanlı'da nâiblik kurumu ayrıntılı bir çalışmayla ele alınmış olduğundan bu çalışmada ilgili kuruma yer verilmeyecektir³.

Osmanlı Devleti yargı teşkilatında yer alan müstantiklerden de burada bahsedilmelidir. Tanzimat düzenlemeleriyle Osmanlı hukuk mevzuatı ve yargı teşkilatında yapılan köklü yeniliklerden birisi de ceza yargılama usulü çerçevesinde görev alacak olan müstantikler olmuştur. Bu kurum Cumhuriyet dönemi ceza usul yasasında varlığını devam ettirmesi bakımından önemlidir. Müstantikler ceza yargılama-sının soruşturma aşamasında çeşitli işler yürütmekle görevli olmuşlardır. Bu bakımdan nâiblerin ifa etmiş oldukları bazı görevlere benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte müstantikler mevzuattaki ilk düzenlemelerde sorgu eylemini yapan bir kolluk görevlisi şeklinde ifade edilmiş, daha sonra ise "*sorgu hakimi*" şeklinde düzenlenmiştir⁴. Dolayısıyla müstantikler hakim savcı yardımcısına benzer bir kurum olmaktan ziyade bir karar mercii olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada ise Osmanlı öncesi dönemde de benzer bir kurum olup olmadığı araştırılmıştır. Zira Osmanlı Devleti pek çok idari ve hukuki müesseseyi kendisinden önceki Türk ve Müslüman devletlerden almış, bu kurumları bulunduğu çağ ve ihtiyaçlar çerçevesinde şekillendirmiştir. Özellikle Abbasi Devleti ve Selçuklu Devletleri bu manada Osmanlı adli örgütüne örnek teşkil etmiştir. İslamiyet öncesi Türk devletleri, bu devletler ile pek çok bakımdan benzerlik gösteren Moğol devletleri ve İslamiyet sonrası dönemde kurulmuş Türk ve Müslüman devletler bu araştırmanın konusudur. İlgili devletlerin idari ve hukuki yapısı hakkında önemli bilgiler veren temel eserler ve literatürdeki ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bu noktada şu da ifade edilmelidir: İslam hukuku uygulama-

---

³ Betül Kayar, *Osmanlı Yargı Teşkilatında Nâib* (İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2023).

⁴ Müstantikler hakkında ayrıca bakınız: İbrahim Ülker, "Osmanlı Ceza Yargılama-sında Müstantik (Sorgu Hâkimi)", *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, 11/1 (2023), 41-57.

sında savcılık müessesesi bulunmamış olup yargılama sistemine bu kurumun gelişi Osmanlı Tanzimat sonrası dönemini bulmuştur. Bu bakımdan çalışmada savcı yardımcılığı dışarıda tutularak hakim yardımcılığı çerçevesinde incelemeler yapılmıştır.

I. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK VE MOĞOL DEVLETLERİNDE HAKİM YARDIMCILIĞI

İslamiyet öncesi Türk ve Moğol devletlerinin adli teşkilatı hakkında bilgi veren kaynak ve eserler bu başlık altında incelenmiştir. Söz konusu inceleme yapılırken İslamiyet öncesi Türk devletleri ve Moğol devletleri ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

A. İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Hakim Yardımcılığı

İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihi hakkında başlıca kaynak Orhon Yazıtları'dır. Söz konusu yazıtlardan Türklerin günlük yaşamlarını nasıl geçirdiklerinden savaşlardaki kahramanlıklarına kadar farklı konularda bilgi edinebilmek mümkün olmuştur. Yazıtlar devlet idaresindeki hakan, bey, şad, komutan, tarkan gibi kimselerden bahsetmekle birlikte⁵ uyuşmazlıklar hakkında hüküm kuran bir görevlinin yardımcısına benzer bir kimseden söz etmemiştir.

Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divan-ı Lûgat-it Türk, İslamiyet öncesi Türk devletleri hakkında önemli bilgiler veren bir diğer kaynaktır. İlk Türk dili sözlüğü olarak kabul edilen⁶ bu eserde Türklerin dillerinde "yardımcı" anlamına gelen "arka", "bala" ve "basut" ifadeleri yer almıştır. Arka, "arka; sırt; sıkıntılı anlarda yardım eden kişi"⁷ anlamlarına gelmekte iken bala, "bir adamın işlerinde, çok kerre çiftlik işlerinde, yardımcısı, cırağı" şeklinde açıklanmış⁸, basut ise, "arka, yardımcı, acıyıcı, yardım" olarak ifade edilmiştir⁹. Ancak eserde hüküm kuran bir merciin yardımcısı şeklinde ifade edilen herhangi bir sözcüğe rastlanılamamıştır.

⁵ Erhan Aydın, Orhon Yazıtları (Konya: Kömen Yayınları, 2015), 51, 56, 60, 61, 81.

⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Divânü Lugâti't-Türk", TDV İslam Ansiklopedisi, 9 (1994): 446.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-it Türk C. I-II-III. Çeviri: Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 128.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-it Türk C. IV. Çeviri: Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 64.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-it Türk I-II-III, 354.

Türk hukuk tarihi bakımından önemli bir kaynak olan Kutadgu Bilig, devlet idaresi, hukuk ve ahlak ile ilgili geleneksel anlayışlardan bahseder¹⁰. Eser incelendiğinde devlet yönetimine dair işlerde yardımcıları ihtiyaç duyulduğuna dair ifadelere rastlanılmıştır¹¹. İdari

---

¹⁰ Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 83, 85.

¹¹ *"Dünyada büyük bilge bir bey vardı*

Bu beylik içinde uzun yaşadı

...

Kendi düzenledi il gün işini

Yanına almak istedi seçkin kişileri

Kendisine yardım edecek biri işe başlasa

Kendisi biraz dirlense, onlar işlese

...

Yalnız otururken bir gün bunaldı, dedi ki

Zor bu beyliğin sözü hem işi

Baş ağrıtır, görse ne çoktur işi

Bu işleri yapar akıllı kişi

Kendim yapamam bütün halkın işini

Bana işini bilir bir adam gerekli

Bana gereken şimdi yetkin birisi

Akıllı, bilgili, kişiler başı

Bana içten bağlı, tam doğru olmalı

Dili gönlü bir olup işten anlamalı

Yapıverse benim işlerimi

Görüverse iç ve dış işlerimi

Ne diyor işit sınımış kişi

Başından geçirmiş, yetirmiş yaşı

Destek gerek beye, yardımcılar

Akıllı, bilgili, bilge ilceler

Yardımcı gerek bütün işleri bilen

Bilip işleyerek dileğine erişen

Yardımcısı olursa bey zahmet çekmez

İşler yoluna girer, töre bozulmaz

Bil ki bütün işlerde yardımcı gereklidir

Bu beylik işinde daha çok yardımcı edinmelidir

Bey yardımcı aradı, bulamadı

Her işe kendi el atmak zorunda kaldı

Her gün pek çok emek verdi

Huzur istedi, zahmetle karşılaştı

...

işlerde yardımcı olması durumunda işlerin yoluna gireceği ve törenin bozulmayacağı belirtilirken, yardımcı bulamaması halinde beyin pek çok emek verdiği, her işini kendisi yapmak zorunda kaldığı, zahmetle karşılaştığı ifade edilmiştir. Yine eserde, sayısı çok olsa da devlete yardımcı aranması, devletin bu şekilde düzenleneceği belirtilmiştir. Eserde geçen “*Bil ki bütün işlerde yardımcı gereklidir*” ifadesi, yargı işlerinde de yardımcı görevlilerin mevcut olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu duruma işaret eden açık bir ifadeye rastlanılamamıştır.

Cüveyni tarafından yazılan Tarih-i Cihan Güşa; Moğollar, Harezmsaşahlar, Karahıtaylılar ve Uygurlar hakkında önemli bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Esere göre hakan ve idareciler başka bölgelere gittiklerinde, şehzadeler bir toplantıdan ayrıldıklarında yerlerine vekil bırakmışlardır¹². Hakan, şehzade, idareci ve komutanların “*işleri çekip çeviren*” yardımcıları bulunmuş, söz konusu yardımcıları gerektiğinde idareci ve komutanlara vekalet etmiştir. Ayrıca hakan idarecilerine yetenekli yardımcıları edinmeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur¹³. Dolayısıyla devlet görevlerini icra eden kimselerin yardımcıları olduğu açıktır. Eserde geçen bir uygulama ise yargılama işlerinde de yardımcıya başvurulabildiğine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre kağan, bir uyuşmazlığı araştırıp soruşturmak üzere bitikçisini (katip) tayin etmiş ve iki kişiyi de bitikçisine yardımcı olmak üzere görevlendirmiştir. Ancak söz konusu yardımcıların görevlerinin ne olduğu açık değildir¹⁴. Bitikçinin soruşturmayı tamamlamasının ardından ise yargılama, kağanın huzurunda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bitikçi ve yardımcıları uyuşmazlığın araştırma ve soruşturma kısmında görev alarak kağana yargılama işinde yardımcı olmuştur.

---

*Ne kadar çok olsa da ile yardımcı ara
İl böyle düzenlenir, bey yatıp güle güle yer
Çok olursa ilde yararlı ve zeki insanlar*

Bey erince kavuşur, işleri onlar yapar.” Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çeviri: Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 51-53, 242.

¹² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, Çeviri: Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 13-14, 243, 277, 410, 419-420, 423-424, 464.

¹³ Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, 21-22, 24, 27-29, 32, 40-41, 63, 143, 166, 181, 229, 234, 237, 275, 295, 405, 496.

¹⁴ Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, 418-419.

İncelenen eserlere göre İslamiyet öncesi Türk devletlerinde devlet işlerine yardımcı memuriyetlerin bulunduğu, devlet başkanlarının memurlarını yardımcıları edinme yönünde teşvik ettiği, devlet işlerinde yardımcıların gerekliliğinden söz edildiği ifade edilmelidir. Bununla birlikte hakim yardımcısı benzeri bir kurumdan açıkça bahsedilmemiştir. Ancak yargılamanın da devlet işlerinden biri olduğu ve her işte yardımcıların gerektiğinin kaynaklarda geçmesi, açıkça rastlanılamasa da İslamiyet öncesi dönemde hakim yardımcısı benzeri görevlilerin bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir.

B. Moğol Devletlerinde Hakim Yardımcılığı

İslamiyet öncesi Türk hukuku hakkında önemli bilgiler veren bir diğer kaynak, Cengiz Han'ın yasası ve bu yasanın Moğol uluslarındaki uygulamasıdır. Yasada yargı işleri; ihtiyarlara, din adamlarına ve yerel yöneticilere bırakılmıştır¹⁵. Ancak yasada yargıçlara yardımcı olan herhangi bir görevliden bahsedilmemiştir. Cengiz Han ilk yasa uygulayıcısı olarak Şigi-Kutuk'u tayin etmiş, yasayı nasıl uygulayacağını ise bizzat bildirmiştir¹⁶. Buna göre Şigi-Kutuk'a yargı ve infaz yetkileri verilmiştir. Ayrıca mahkeme kararlarının kayıt altına alınması emredilmiştir. Cengiz Han'ın koyduğu esaslar baş yargıç tarafından yazıya dökülmüştür. Mahkeme kararlarının kayıt altına alınması veya cezai müeyyidelerin uygulanması noktasında ise baş yargıcın yardımcılarından faydalanmış olduğu düşünülebilir. Ancak buna dair açık bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Cengiz Han'ın oğlu Ögedey Han döneminde devlet merkezinde baş yargıçlık görevini sürdüren Şigi-Kutuk 1234 yılında Kuzey Çin'de yar-

---

¹⁵ Habibe Temizsu, Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim (İstanbul: Ötüken, 2018) 70-72.

¹⁶ "Bütün halkı kendi adlarına göre ayırarak, analarımıza, bize, kardeş ve oğullarımıza taksim et, öyle ki, keçe çadırda oturanlar ile tahta kapılı evlerde oturanlar birbirlerinden ayrıtedilsinler. Senin sözüne herkes itaat etsin. Bütün ulusun içindeki hırsızları cezalandır, yalamı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları öldürt, para cezasına müstehak olanlardan para cezası al." "Halkın taksim işi ve mahkeme kararları koko-debter (mavi defter)'e yazılıp, raptedilsin." "Şigi-kuthu'nun benimle iştişare ederek ak kağıda mavi yazı ile yazarak defter halinde tesbit ettiği esaslar nesilden nesile intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışanlar cezalandırılsın." Moğolların Gizli Tarihi, Çeviri: Ahmet Temir (Ankara: TTK Yayınları, 2016) 135-136; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994), 130.

gıçlık görevine getirilmiştir. Bu dönemde Han'ın huzurunda kurulan mahkemelerde rütbelerine göre sıralanarak şikayetleri dinleyen emirlerden bahsedilmiş olmakla birlikte rütbe veya görevleri açık değildir¹⁷.

Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay Han'ın kurmuş olduğu devlet, adını kurucusundan almış olup Çağatay Hanlığı'dır. Oğullarına devlet görevlerini dağıtan Cengiz Han, araştırma, soruşturma, suçlulara verilecek cezalar, kanunların uygulanması, yani adalet işleriyle Çağatay'ı görevlendirmiştir¹⁸. Çağatay Hanlığı'nda yargı işleri yargucular tarafından icra edilmiştir. Literatürde yargı işlerinin yargucular ve yardımcıları tarafından yürütüldüğünden bahsedilmiş olmakla birlikte yardımcıların görevleri hakkında ayrıntı verilmemiştir¹⁹. Yine de Çağatay Hanlığı'nda yargılama yetkisini haiz görevlinin yardımcılarının bulunmuş olduğu bilgisi, hakim yardımcısı benzeri görevlilerin bu dönem itibarıyla mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Cuci Hanlığı, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'dan adını almakta olup İslamiyet'in kabulünden önce ve İslamiyet'in kabulü sonrası adli uyuşmazlıkların çözümlenmesinde farklı uygulamalar benimsemiştir. İslamiyet öncesi Moğol yasalarına göre uyuşmazlıklar giderilirken İslamiyet'in kabulünden sonra davalar; kadı ve yarguculardan oluşan mahkemeler tarafından görülmüştür. Şeri bir mesele söz konusu olduğunda kadı; diğer meseleler ise meclis tarafından karara bağlanmıştır. Bu uygulama Kutluğ Timur dönemi Harezm bölgesinde gerçekleşmiştir²⁰. Dolayısıyla mahkemelerde şeri ve örfi davalar farklı görevliler tarafından görülmüştür. Diğer taraftan literatürde Harezm şehrinin kadısının iki nâibi olduğundan bahsedilmiştir²¹. İşlevlerine bakıldığında ise bu nâiblerin kadı olma olasılıkları yüksektir²².

¹⁷ Temizsu, Yasak, 116-117.

¹⁸ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, 94.

¹⁹ Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı (1227-1345) (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), 65-66.

²⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi, Çeviri: A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 346-347; Temizsu, Yasak, 186-187.

²¹ İbn Battûta, Seyahatnâme, 345.

²² İslam hukukunda kadılar nâib olarak anılabilmektedir. Zira kaza, halifenin görevlerinden biri olup devlet yönetimiyle ilgili pek çok meşguliyeti olan halife, kaza işlerini vekil yani nâib tayin etmek suretiyle yürütmüştür. Söz konusu nâibler esas itibarıyla kadılardır. İbn Haldun, Mukaddime, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 463-464.

İlhanlılar Hülâgu tarafından kurulmuş ve devlette Moğol yasaları uygulanmıştır. İlk dönemlerde Büyük Hanlık'a bağlı bir adli teşkilat oluşturulmuş olup mahkeme heyetine yargu; yargılama işlerine bakan görevliye de yargucu denilmiştir. Mahkeme heyetinin başkanına diğer yargı emirleri yardımcı olmuştur²³. Dolayısıyla İlhanlılar'ın adli teşkilatında yargucu yardımcılarının mevcut olduğu ifade edilebilir.

Yine İlhanlılar döneminde İslam tebaasının şeri işlerini görmek, kadı ve müderris tayin etmek üzere kadılıkudat bulunmuştur. Kadılıkudat aynı zamanda kadılara ait işlere bakan Divan-ı Kuzat-ı Memalik'e başkanlık etmiştir. Kadılıkudatın fazla ve çeşitli görevlerinde kendisine yardımcı olmak üzere nâibleri bulunmuştur. Söz konusu nâibler kadılıkudatın gerekli görmesi halinde önemli merkez ve şehirlere tayin edilmiştir²⁴. Burada bahsi geçen nâibler de esasen kadı olmalıdır. Zira kadılıkudat kaza işlerine bakmakla ve kadı tayin etmekle görevlidir. Divan-ı Kuzat-ı Memalik'in görevi de kadılara ait işlerden müteşekkildir. Diğer taraftan İlhanlılar'da nâibler İslamiyet'in kabulünden sonra yer almış olup İslam yargı teşkilatında kadılar sıklıkla kendilerini tayin eden kadılıkudatın nâibi olarak ifade edilmiştir.

Sonuç itibariyle Moğol devletlerinden Çağatay Hanlığı'nda ve İlhanlılar'da yargılama işlerini yürüten görevlilerin yardımcılarını bulunduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan Emir Kutluğ Timur dönemi Harezm bölgesindeki şehir kadısının iki nâibi ve İlhanlılar'da kadılıkudat tarafından eyaletlere atanan nâiblerin esasında kadı olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira söz konusu nâibler İslamiyet'in kabulü sonrası görevlendirilmiş olup o dönem İslam yargı uygulamasında kadılar sıklıkla nâib şeklinde anılabilmiştir.

II. İSLAMİYET'İN KABULÜNDEN SONRA TÜRK VE MÜSLÜMAN DEVLETLERDE HAKİM YARDIMCILIĞI

İslamiyet'in kabulü sonrası İslam devletleri ve Müslüman Türk devletlerinin yargı teşkilatında hakim yardımcılığına benzer bir uygulamanın var olup olmadığı bu başlık altında incelenmiştir.

---

²³ Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", TDV İslam Ansiklopedisi, 18 (1998): 473; Yuvalı, İlhanlılar, 129; Temizsu, Yasak, 211.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 245.

A. Müslüman Devletlerde Hakim Yardımcılığı

İslam yargı teşkilatı İslamiyet'in gelişi ile birlikte ortaya çıkmıştır. İslam hukukunun asli kaynağı Kuran'da kaza fonksiyonuna işaret eden çeşitli ayetler bulunmuştur. Hz. Peygamber, devlet başkanlığının yanı sıra kadılık görevini de bizzat icra etmiştir. Ancak İslam ülkesinin sınırlarının genişlemesi, kaza işlerini yerine getirmek üzere farklı kimselerin yetkilendirilmesini gerektirmiştir. Bu çerçevede kaza işlerini görmek üzere ülkenin farklı bölgelerine kadılar tayin edilmiştir. Yine idari işleri yürüten valiler de adli işleri ifa edebilmiştir²⁵.

Hz. Peygamber'in bazı söz ve uygulamaları hakim yardımcılarının icra edebileceği türden bazı işlerin bu dönemde de yapılabilmiş olduğunu göstermektedir. Örneğin hayatının sonlarına doğru Hz. Peygamber'in bir sahabeye "*Kazada, bazı işlerde (küçük davalarda) benim yerimi al, benim yerime sen muhakeme ve hükmeyle*" dediği aktarılmaktadır²⁶. Buna göre Hz. Peygamber bazı davaları kendi adına görmek üzere vekil tayin etmiştir. Bu uygulama, nâibin kadı yerine hüküm kurması işlevi ile benzerlik göstermesi bakımından önemlidir. Yine veraset ile ilgili bir uyuşmazlığın yerinde giderilmesi için Hz. Peygamber tarafından Huzeyfe b. el-Yeman görevlendirilmiştir²⁷. Mahallinde keşif için mahkeme tarafından bir kimsenin vekaleten görevlendirilmesi, Osmanlı yargı uygulamasında en sık başvurulan yöntemlerden olup bu işle nâibler görevlendirilmiştir²⁸. Dolayısıyla İslam adli teşkilatının daha ilk dönemlerinde kadı yerine vekil atanması ve hukuki bir uyuşmazlığın mahallinde keşif yapılarak hükme bağlanması için vekil atanması usulü mevcut olmuştur. Bu uygulamalar da Osmanlı yargı teşkilatında görev almakta olup hakim yardımcılığına tarihimizde oldukça benzerlik göstererek nâiblik kurumunun icra ettiği işlerden olması bakımından önemlidir.

²⁵ Fahrettin Atar, İslam Adliye Teşkilatı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 25-26; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu, C. 8, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1970), 210; Ali Himmet Berki, "İslam'da Kaza Tarihi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17 (1969): 156.

²⁶ El-Heysemi (1967) Mecmau'z-zevaid, Beyrut, C. IV, s. 196'dan aktaran Hayrettin Karaman, İslam Hukuk Tarihi (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 98.

²⁷ Dârakutnî (1966) es-Sünen, Kahire, C. IV, s. 229'dan aktaran Karaman, İslam Hukuk Tarihi, 98-99.

²⁸ Aynı hususta bir diğer görüş için bakınız: Ahmet Kılınç, Osmanlı Yargılama Hukukunda Bilirkişilik, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2019), 30-31.

Vekil atama suretiyle davalara bakılması Dört Halife döneminde de uygulanmıştır. Buna göre yargı teşkilatının başında halifeler yer almış, diğer yandan uyuşmazlıkları gidermek üzere kadılar da görevlendirilmiştir²⁹. Halifeler mazeretleri olması durumunda bazı davaları ehil kimselere havale edebilmiş, davalar bu kimseler tarafından karara bağlanmıştır. Kadılar da aynı şekilde mazeretleri olması halinde tıpkı halifeler gibi davaları görmek üzere nâib tayin edebilmiştir³⁰.

Hz. Ömer dönemi, İslam adli teşkilatında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Kaza işlerinin çoğalmasıyla birlikte adli teşkilat idari teşkilattan ayrılmaya başlamıştır. Adli işlerin valilerden ayrı bir kurum tarafından görülmesi amaçlanmış ve neredeyse tüm vilayetlerde bu işler, kadılar tarafından yerine getirilmiştir. Hz. Ömer Medine'de davaları karara bağlarken her kazada bu iş için bir kadı bulunmuştur³¹. Hz. Ömer de bazı hallerde kazai işleri görmesi için bir başkasına vekalet verebilmiştir³².

Emeviler dönemi adli teşkilatta önemli değişiklik veya yeniliklerin gerçekleşmediği bir dönemdir. Halife, vali, kadı, ordu komutanı, hisbe teşkilatı ve mezalim mahkemeleri adli işleri icra eden merciler olmuştur. Bu dönemde kadı seçimi ve yargı faaliyetleri bakımından Dört Halife dönemi uygulamaları örnek olmuştur. Kadı tayin ve azillerinde halife ve valiler yetkili olmaya devam etmiştir. Ancak bu yetkiyi daha çok valiler kullanmış olup halifelerin kadı ataması istisnai olmuştur³³.

İslam yargı teşkilatını geliştirmek suretiyle kendisinden sonra gelen İslam devletlerine örnek oluşturan Abbasi Devleti, Osmanlı Devleti yargı teşkilatını da etkilemesi bakımından önemlidir³⁴. Bu dönemde kadılıkudatlık müessesesi kurulmasına kadar kadıları halife ve valiler

²⁹ Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 25-26.

³⁰ Berki, İslam'da Kaza, 157.

³¹ Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 66-67, 78; Fahrettin Atar, İslam Yargılama Hukukunun Esasları, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 85; Mustafa Fayda, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2020), 330-332.

³² Berki, İslam'da Kaza, 157-158.

³³ İsmail Yiğit, "Emevîler", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (1995): 96; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Abbâsî Devleti'nin İlk Döneminde Yargı Bağımsızlığı Anlayışı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997), 44-45; Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 83, 86, 109.

³⁴ Ekrem Buğra Ekinci, Hukukun Serüveni (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017), 343.

tayin etmiştir. Hicri 170 (786/787) yılında kadilkudatlığın kurulmasıyla bu yetki kadilkudata verilmiştir³⁵. İlk kadilkudat Ebu Yusuf olup bu makama gelmenin öncesinde de kadı olarak görev almıştır. Ebu Yusuf kadı olarak görev almakta iken yerine vekaleten bir başkasını atayabilmiştir³⁶. Bu durum Abbasiler'de henüz kadilkudatlık mevcut değilken de kadı yerine vekaleten bir başkasının görevlendirilebilmiş olduğunu göstermektedir.

Abbasi Devleti'nin eyaletlerine kadilkudat tarafından kadılar tayin edilmiş olup bu kadılar buldukları merkeze bağlı vilayet kadılarını atamak üzere yetkilendirilmiştir. Söz konusu vilayet kadıları ise kendilerini tayin eden kadıların nâibi olarak kabul edilmiştir. Eyalet kadıları tarafından tayin edilen nâiblerin sahip oldukları yetkiler bakımından farklı görüşler mevcut olmuştur. Hanefi hukukçular, atama esnasında herhangi bir yetki sınırlandırmasına gidilmemiş nâiblerin vereceği hükümlerin geçerli olacağı görüşündedir. Şafii hukukçu İbn Ebü'd-Dem ise eyalet kadısının nâibleri tayin ederken genel yetkili veya sınırlı yetkili nâib şeklinde yetkilerini belirleyebileceğini ifade etmiştir. Buna göre bir nâib genel yetki sahibi olabileceği gibi yalnızca delilleri dinlemek veya yalnızca şahitleri tezkiye etmek gibi sınırlı yetkiye sahip olabilir. Bu durumda genel yetkili nâibler kadı sıfatına sahip olacaktır. Sınırlı yetkili nâiblerin ise görevlendirildikleri konularda bilgi sahibi olması yeterli kabul edilecektir³⁷. Bu çerçevede vilayetlere tayin edilen genel yetkili nâibler esas itibarıyla kadı olduğundan hakim yardımcılığı kurumundan farklı değerlendirilmelidir. Sınırlı yetkili nâibler ise icra ettikleri görevler bakımından hakim yardımcısı şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla hakim yardımcılığına benzer bir uygulamanın Abbasi Devleti'nde mevcut olduğu ifade edilebilir.

³⁵ Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 109.

³⁶ El-Mehdi'nin halifeliliği döneminde Ebu Yusuf ve oğlu Musa el-Hadi Cürcan'a gitmiştir. Bu sırada kendisine vekaleten kadılık yapmak üzere oğlunu Bağdat'ta görevlendirmiştir. Halife el-Mehdi bu durumu uygun bulmuştur. El-Vekî, Ahbârü'l Kudât, Beyrut, III, s. 256'dan aktaran Ahmet Hamdi Furat, "Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (2008): 109.

³⁷ Casim Avcı, "Nâib", TDV İslam Ansiklopedisi, 32 (2006): 311; Çavuşoğlu, Abbâsî, 69-70; Ali Himmet Berkî, İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi (Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1962), 63.

Abbasiler döneminde mezhepler ortaya çıkmış olup kadılar benimsedikleri mezheplerin hükümlerine göre karar vermiştir. Irak bölgesinde Hanefi mezhebine göre karar verilirken Şam ve Mağrib bölgelerinde Maliki mezhebine göre karar verilmiş; Şafii mezhebi ise Mısır'da etkili olmuştur. Ancak bu usul keskin bir şekilde uygulanmamış, mahkemeye gelen uyuşmazlıkta tarafların bölgedeki yaygın mezhebin dışında bir mezhebe tabi olmaları ve talep etmeleri halinde ilgili mezhebin hükümlerine göre karar verilebilmiştir. Bunun için kadı söz konusu uyuşmazlığı gidermek üzere taraflarla aynı mezhepten güvendiği bir kimseyi vekil olarak atayabilmiştir³⁸. Bu uygulamada vekiller kadının yerine bir meseleyi çözümleyerek kadıya yargı işlerinde yardımcı olmuştur. Dolayısıyla bu uygulama hakim yardımcılığına benzer bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Endülüs Emevileri'nde yargı işleri, "*kadılcemaa*" olarak anılan baş kadı statüsündeki kadı ile büyük kaza ve şehirlere tayin edilen kadılar eliyle yürütülmüştür. Baş kadı ve taşra kadılarının tayin ve azilleri devlet başkanının yetkisinde olmuştur. Bu atamalar devlet başkanı tarafından bizzat yapılabildiği gibi başkanın bilgisi dahilinde olmak üzere de atamalar gerçekleştirilebilmiştir. Devlet başkanı taşra kadılarını atarken baş kadının görüşlerine başvurabilmiştir³⁹. Endülüs Emevileri'nde görevli kadılar için bazı meslek kuralları kabul edilmiştir. Söz konusu kurallardan biri de "*müşavir ve yardımcılarını dürüstlükleri hakkında en ufak bir şüphe bulunmayan ilim adamları arasından seçme*" şeklinde ifade edilmiştir⁴⁰. Bunun dışında yargılama faaliyeti esnasında kadı ve davanın taraflarının yanı sıra kadı yardımcıla-

---

³⁸ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 189. Buradaki uygulama Osmanlı döneminde de mevcut olmuş, Hanefi mezhebine tabi olmayan kimselerin uyuşmazlıkları, ilgili mezhebe tabi nâibler eliyle çözümlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu uygulaması 16. yüzyılın ortalarına dek sürmüş, bu dönemden sonra resmi mezhebin katı bir şekilde uygulanmasına karar verilmesi üzerine Anadolu ve Rumeli'de son bulmuştur. Mekke, Medine, Kudüs, Halep, Kahire gibi bölgelerde farklı mezhepler çoğunlukta olduğundan bu bölgelerde baş kadı Hanefi mezhebinden olmuş, diğer mezheplerden ise nâibler bulunmuştur. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta, 2014), 90-91.

³⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 132.

⁴⁰ El-Huşenî (1372) Kudâtu Kurtuba, Tunus s. 22-25'den aktaran Özdemir, *Endülüs*, 134.

rının da bulunduğu belirtilmiştir. Ancak kadı yardımcılarının sıfatları veya görevlerine dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Yine kadı tarafından kendisine havale edilen basit davalara bakan ve “*hakim*” olarak tanımlanan bir adli görevli de Endülüs Emevileri’nin yargı teşkilatında görev almıştır. Söz konusu hakimlerin daha çok taraflar arasında arabuluculuk yapmakla görevli oldukları anlaşılmaktadır⁴¹. Endülüs Emevileri’nin adli teşkilatına dair bir başka eserde de Kurtuba dışında görevlendirilen kadıların “*hakim*” olarak anıldığı ifade edilmiştir⁴². Bu bakımdan söz konusu hakimlerin hakim yardımcısı olmaktan ziyade kadı statüsünde oldukları değerlendirilebilir. Bununla birlikte yargılama esnasında buldukları ifade edilen kadı yardımcılarını, Endülüs Emevileri’nde hakim yardımcılığı benzeri bir kurumun olduğuna açıkça işaret etmektedir.

Netice olarak İslam devletlerinde hakim yardımcılığına benzer görevliler bulunmuştur. Hz. Peygamber yargılama mercii olarak kendisine yardımcı olmak üzere başkalarını tayin etmiştir. Halifeler de işlerinin yoğunluğu sebebiyle aynı yönteme başvurabilmiştir. Abbasi-ler döneminde kadılara vekalet etmek suretiyle yargılama işlerine yardımcı olanlar mevcut olmuş, eyalet kadıları; delil dinlemek, şahitleri tezkiye etmek gibi belli işlerle görevli nâibler tayin edebilmiştir. Yine bu dönemde farklı mezhepten tarafların talebi üzerine kadılar ilgili mezhebe mensup bir kimseyi davayı görmek üzere atayabilmiştir. Tüm bu uygulamalar hakim yardımcılığına benzer görevli ve uygulamaların İslam hukukunun teşekkül ettiği ilk dönemler itibarıyla mevcut olduğunu göstermektedir.

B. Türk-İslam Devletlerinde Hakim Yardımcılığı

Osmanlı Devleti öncesi hüküm sürmüş Türk-İslam devletlerinden Büyük Selçuklu Devleti, çalışmada incelenecek ilk Müslüman Türk devletidir. Büyük Selçuklu’nun hukuk sistemine bakıldığında şeri ve örfi hukuktan meydana geldiği görülmektedir. Yargı teşkilatı da aynı

⁴¹ Özdemir, Endülüs, 134-135. Osmanlı yargılama hukukunda arabulucular muslihun şeklinde ifade edilmiş olup ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Kılınç, “Osmanlı Devleti’nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabuluculuğu”, II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, C. 2, (İstanbul: On İki Levha, 2016): 15-81.

⁴² Atar, İslam Yargılama Hukuku, 88.

şekilde şeri yargı ve örfi yargı olmak üzere ikili bir yapıdan müteşekkildir. Şeri davalar eyalet, vilayet ve kazalarda bulunan kadılar tarafından karara bağlanırken, örfi davalar Emir-i Dad ve memurları tarafından yürütülmüştür. Yine devletin başkentinde kadılıkudat denilen bir baş kadı bulunmuştur. Kadılıkudat merkezdeki şeri davalara bakmış, aynı zamanda kadıları denetlemekle yetkili olmuştur⁴³. Dönem hakkında önemli bilgiler sunan Siyasetname'de hükümdarların bizzat muhakeme yapması gerektiği ifade edilmiştir. Hükümdarın bir Türk veya İranlı veya Arapça bilmeyen, şeriat ahkâmını okumamış bir kimse olması halinde bu işi vekaleten yürütecek bir nâibe ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Bu noktada, Büyük Selçuklu'da bütün kadıların hükümdarın nâibi olduğu ifade edilmiştir⁴⁴. Dolayısıyla söz konusu nâibler bir hakim yardımcısı statüsünde olmayıp esasında kadılardır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yargı teşkilatına benzer bir yapıya sahip olan Anadolu Selçuklu Devleti, kadılıkudattan ayrı bir kadileşker makamı oluşturmasıyla dikkat çekmektedir. Buna göre Anadolu Selçuklu'da kadılıkudat, yalnızca sivil halkın davalarına bakmış ve sivil halkın davalarını görmek üzere görevlendirilen kadıların başı statüsünde bulunmuştur. Kadileşker ise askeri sınıfın davalarına bakmış ve askeri sınıfın davalarına bakmakla görevli kadıların başı olmuştur. Gördükleri davalar farklı olsa da kadileşker, kadılıkudat ve kendilerine bağlı kadıların davaları görme usulleri aynı olmuştur⁴⁵.

Selçuklu devletlerinde mahkeme kararları şer'îye sicillerinde kayıt altına alınmış fakat kadıların görevden ayrılırken bu kayıtları da beraberinde götürmesi sebebiyle günümüze pek azı ulaşabilmiştir⁴⁶. Bunlardan Anadolu Selçuklu dönemine ait bazı kayıtlar Selçuklu yargı teşkilatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin Selçuklu Dev-

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar (İstanbul: Ötüken, 2019), 94-95; Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, (1995): 25; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, (İstanbul: Ötüken, 2019), 157; Aydın Taneri, "Emîr-i Dâd", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (1995): 130.

⁴⁴ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 37.

⁴⁵ Uzunçarşılı, Medhal, 122; Akyılmaz, Selçuklu, 28-31.

⁴⁶ M. Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", Belleten, 7/27 (1943): 409-410.

leti'ne kadilkudat ve kadileşker olarak atanan Ziyaeddin Mehmed'in görevleri arasında "*dindar, tamahkar olmayan nâibler tayin etmesi*" de sayılmıştır. Yine aynı kayıтта Selçuklu ileri gelenleri ve halkına "*onu ve hizmetindeki nâibleri şer'i işlerin infazında müstakil bilmeleri, şer'i ve dini mevzularda onlara müdahale etmemeleri*" emredilmiştir⁴⁷. Burada ifade edilen nâibler, şeri işleri yürütmekle görevli olan kadılardır. Zira kadilkudat kadı tayin etme yetkisine sahip olmuş ve atadığı kadılar kadilkudatın nâibi olarak kabul edilmiştir⁴⁸. Yine baş kadı olarak atanan Nizamettin Abdullah'ın ve Konya kadılığına atanan Muzaffereddin Mehmed el-Bağdadi'nin menşurlarında da benzer ifadeler yer almış olup burada da kadılar nâib şeklinde ifade edilmiştir.

Samsun şehir ve vilayeti kadılığına atanan Nizameddin Mehmed bin el-Nakib ile Karaman kadılığına atanan Nasreddin Osman'ın tayin menşurları da günümüze kadar ulaşan kayıtlardandır. Nizameddin Mehmed'in menşurunda Samsun ve civarının onu tanıması, kaza işlerinde ona ve nâiblerine başvurulması yazılmış; Larende kadısının menşurunda da benzer görevlerden bahsedilmiştir⁴⁹. İlgili belgelerle atanan kimseler belli bir bölgeye tayin edilmiş olup kendilerinden kadilkudat olarak da bahsedilmemiştir. Söz konusu kadıların kadı tayin etme yetkileri var ise burada bahsi geçen nâiblerin kadı olması kuvvetle muhtemeldir. Selçuklu'nun adli teşkilatının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği Abbasiler'de kadilkudatlar bölge kadılarına kadı tayin etme yetkisini devredebilmiştir. Örneğin Bağdat kadilkudatının nâibi olan Mısır kadısının Mısır bölgesinde görev alacak kadıları tayin ve azletme yetkisi bulunmuştur⁵⁰. Benzer uygulamanın Anadolu Selçuklu Devleti'nde de yer almış olması mümkündür. Yine kadı sicillerinden bahseden bir başka çalışmada "*Anadolu Selçuklularında da merkezi idare tarafından tayin edilen kadıların ve onların nâiblerinin hususi arşivleri*" ifadesi kullanılmış olup bu özel arşivlerde "*salahiyetleri dairesinde olan bütün işler hakkındaki karar suretlerinin kaydedi-*

⁴⁷ Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 40-41.

⁴⁸ Akyılmaz, Selçuklu, 27; Şükrü Özen, "Kadilkudât", TDV İslam Ansiklopedisi, 24 (2001): 77. Turan da baş kadının emrinde olup hukuki ve idari görevleri olan kadılara nâib denildiğine eserinde işaret etmiştir. Turan, Resmî Vesikalar, 60.

⁴⁹ Turan, Resmî Vesikalar, 41.

⁵⁰ Özen, Kadilkudât, 79.

lerek saklandığı" ifade edilmiştir⁵¹. Dolayısıyla Anadolu Selçukluları'na ait kayıtlarda nâibler kadılardan farklı statüde değildir. Bu da bahsi geçen nâiblerin kadı olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerine ait bir başka kayıta bahsi geçen nâib ise hakim yardımcısı olarak değerlendirilebilir. İlgili kayıt, 1298 tarihli şer'ıye mahkemesi kaydında⁵² geçmekte olup faizle para ikrazına dair bir senettir. Kaydın başında *"İçinde anlatıldığı üzere bu yazının muhtevası indimde cereyan etti. Kabul ederek doğruluğuna hükmettim ve hükümüne sözüne inanılır kimseleri şahid kıldım, bunu yazdım. Ben bu tarihte Amasya'da hakim Tebrizli Abdullah bin Abdurrahman'ım."* ifadesi yer almış, sonrasında borç ilişkisi yazılmış ve sonunda şahitlik eden kimselerin ilki *"Bunu yazan nâib Ahlatlı Muhammed bin Musa muhtevasına şahidlik eder"* şeklinde ifade edilmiştir⁵³. Dolayısıyla ilgili kayıt nâib tarafından kaleme alınmış, başına ise kadı tarafından hükme dair not düşülmüştür. Bu da kayıta bahsi geçen nâibin kadı olmadığını göstermekte ve bir hakim yardımcısı olduğuna işaret etmektedir⁵⁴.

Müslüman Türk devletlerinden Memlükler'in adli teşkilatı yukarıda bahsetmiş olduğumuz diğer devletlerle benzerlik göstermiştir. Kadılıkudatlık kurumu Memlükler'de de bulunmuştur. Başlangıçta yalnızca şafiiler arasından tayin edilen kadılıkudatlara, diğer mezhep mensuplarından nâibler yardımcı olmak üzere görevlendirilmiştir. şafii, Hanefi, Maliki ve Hanbeli mezheplerinden dört kadılıkudatın atanması da söz konusu olmuştur. Ayrıca kadılıkudatların yetişemedikleri veya bizzat göremeyecekleri işler için nâib atayabilecekleri kabul edilmiştir⁵⁵. Yine Memlük Devleti eyaletlerinde kadılıkudatlar

---

⁵¹ Köprülü, Anadolu Selçukluları, 409.

⁵² Osman Turan, "Selçuk Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika", Belleten, 16/62 (1952): 253.

⁵³ Turan, Vesika, 259-260.

⁵⁴ Söz konusu nâib mahkeme kayıtlarını tutmakla görevli bir katip olarak da değerlendirilebilir. Zira Anadolu Selçuklu Devleti'nde kadı önünde yapılan akitlerin katipler tarafından mahkeme siciline kaydedildiği bilinmektedir. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kâtip", TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (2022): 50.

⁵⁵ Avcı, Nâib, 312; Atar, İslam Yargılama Hukuku, 92; Uzunçarşılı, Medhal, 386. İslamiyet'i benimseyen Delhi Sultanlığı'nda da benzer yöntem uygulanmıştır. Delhi

bulunmuş ve eyaletin kendi mezheplerine mensup tüm nâiblerini tayin etmişlerdir⁵⁶. Memlûk yargı teşkilatında yargılama işlerini yürüten nâiblerin kadı olması kuvvetle muhtemeldir. Zira kadılıkudatların yetişemedikleri yargı işleri için kadı ataması İslam devletlerinin yaygın bir uygulamasıdır. Söz konusu kadılar, yukarıda da belirtildiği gibi İslam devletlerinde nâib olarak anılmıştır.

Memlûkler'de kadıların hastalık veya yoklukları halinde yerlerine vekaleten bir başkası geçerek hüküm verebilmiştir. Örneğin Memlûk hükümdarı Sultan Berkuk döneminde Maliki kadılığına atanan İbn Haldun daha sonra bu görevden azledilmiş ve buna sebep olarak kendisinin hastalığı veya yokluğu durumlarında Maliki kadılığına vekalet eden Nureddin b. Hilal'in suistimal ve fesatlıklarını göstermiştir⁵⁷. Yine İbn Hacer'in aktardığına göre İbn Haldun tekrar kadı olduktan sonra mahkemede nâib, şahit ve âkit adı verilen memurların sayısını arttırmış, nâiblerden birinin görevine son vermiştir⁵⁸. Bahsi geçen nâiblerin görevleri açık olmayıp mahkemede memur oldukları ve sayılarının birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan söz konusu nâiblerin aslında kadı olduğunu söylemek güçtür. Diğer yandan icra etmiş oldukları işler açık değildir. Bu noktada mahkemede birden fazla sayıda bulunmalarından yola çıkılarak hakim yardımcılığına daha yakın bir statüde oldukları söylenebilir.

Bu çerçevede Türk İslam devletlerinde de hakim yardımcılarının bulunmuş olduğu ifade edilebilir. Selçuklu devletlerinden günümüze ulaşan az sayıda kayıta geçen nâibler, atanma yöntemleri ve görevleri göz önüne alındığında kadı olarak değerlendirilmelidir. Ancak Anadolu Selçuklu dönemine ait bir kayıta geçen nâib, söz konusu sicili kaleme alması ve sicilin konusu sözleşmeye şahitlik yapması bakımından kadı olmaktan ziyade hakim yardımcısı statüsünde bir kimse

---

hükümdarı Muhammed Tuğluk tarafından Delhi kadısı olarak görevlendirilen İbn Battûta; kendisi Maliki mezhebinden iken oradaki halkın Hanefi mezhebinden olduğunu ve dil bilmediğini ifade etmiş bunun üzerine hükümdar *"Sana nâib olsular diye Bahaeddin Multani'yi ve Kemaleddin Bicnevri'yi görevlendirdim. Onlar seninle görüşürler; sen sadece yapılan sözleşme ve akitlerin üstüne mühür vurursun."* diyerek iki nâib görevlendirmiştir. İbn Battûta, Seyahatnâme, 495-496.

⁵⁶ Uzunçarşılı, Medhal, 387.

⁵⁷ İbn Haldun, Mukaddime, 46.

⁵⁸ İbn Haldun, Mukaddime, 50-51.

olduğunu düşündürmektedir. Memlûkler'de kadilkudatlar, bizzat göremeyecekleri davalara bakmak üzere nâibler tayin edebilmiş veya farklı mezheplerden nâibler görevlendirebilmiştir. Yine Memlûk Devleti mahkemelerinde görevleri açık olmamakla birlikte sayısı birden fazla olan nâiblere rastlanılmıştır. Bu da ilgili görevlilerin kadı olmaksızın ziyade hakim yardımcılığını yürüten görevliler olduklarını düşündürmektedir.

SONUÇ

İslamiyet öncesi Türk ve Moğol devletlerinde farklı devlet işleri için yardımcı memuriyetler bulunmuş, han tarafından memurlarına yardımcı edinmeleri doğrultusunda öğütler verilmiş ve her türlü devlet işinde yardımcıların gerekliliğinden söz edilmiştir. Bu çerçevede kaynaklarda açıkça ifade edilmemiş olsa da İslamiyet öncesi dönemde hakim yardımcısı benzeri memuriyetlerin bulunmuş olabileceği sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte Çağatay Ulusu ve İlhanlılar'ın yargı teşkilatında yargucu yardımcılarının mevcut olduğu bilgisi açıktır. Bu devletler arasında İslamiyet'i benimseyenlerin yargı işlerinde de nâiblerden bahsedildiği görülmüştür. İslam devletlerinde nâib ifadesinin kadılar için sıklıkla kullanıldığı ve ilgili nâiblerin fonksiyonları birlikte dikkate alındığında bahsi geçen nâiblerin kadı olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

İslam devletlerinde ve Müslüman Türk devletlerinde hakim yardımcılığına işaret eden uygulamalar bulunmuştur. Hz. Peygamber kendisine vekaleten bazı basit davalarda karar vermek veya keşif yapmakla bir başkasını görevlendirmiştir. Hz. Ömer devlet işlerinin yoğunluğu sebebiyle yargılama işlerinde kendisine vekaleten bir başkasını görevlendirmiştir. Bu uygulamalar İslam hukukunun henüz oluşmaya başladığı ilk dönemlerde dahi hakim yardımcılığına benzer uygulamalar olduğunu göstermektedir. Abbasiler döneminde kadılar yerine vekaleten bir başkasını bırakabilmiş, eyalet kadıları delil dinlemek, şahitleri tezkiye etmek gibi işlerle görevli nâibler tayin edebilmiştir. Ayrıca kadılar önlerine gelen meselenin tarafları farklı mezhepten ise talep üzerine ilgili mezhepten bir kimseyi meseleyi çözmek

üzere vekil olarak tayin edebilmiştir. İslam devletlerinden Anadolu Selçuklu döneminde de hakim yardımcılığına benzer görevlilerin bulunduğu, döneme ait bir şer'îye mahkemesi kaydından yola çıkılarak söylenebilir. Memlûkler'de görev alan kadilkudatlar, bizzat göremeyecekleri davalara farklı mezheplerden nâib tayin etmiştir. Kadilkudatların hastalığı veya yokluğu halinde yerine vekaleten bir başkası geçmek suretiyle davaları görebilmiştir. Yine Memlûkler'in yargı teşkilatında işlevi açık olmamakla birlikte nâib şeklinde anılan memurlara rastlanılmıştır. Bu çerçevede İslam devletlerinde ve Müslüman Türk devletlerinde hakim yardımcısı benzeri memuriyetlerin mevcut olduğu ifade edilebilir.

YAZAR BEYANI	
Mali Destek/Teşekkür Beyanı:	Bulunmamaktadır.
Yazarların Katkıları	Eserin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı	Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.
Etik Kurul Onayı:	Gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

Adalet Komisyonu Raporu, Dönem: 27/5 Esas No: 2/4484, Sıra Sayısı: 339.

Akyılmaz, Gül. "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri". Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı. (1995): 23-41.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. Tarih-i Cihan Güşa. Çeviri: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Arsal, Sadri Maksudi. Türk Tarihi ve Hukuk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Atar, Fahrettin. İslam Adliye Teşkilatı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Atar, Fahrettin. İslam Yargılama Hukukunun Esasları. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Avcı, Casim “Nâib”, TDV İslam Ansiklopedisi, 32 (2006): 311-312.

Aydın, Erhan. Orhon Yazıtları. Konya: Kömen Yayınları, 2015.

Aydın, M. Akif. Türk Hukuk Tarihi. İstanbul: Beta, 2014.

Berki, Ali Himmet. İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1962.

Berki, Ali Himmet. “İslam’da Kaza Tarihi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17 (1969): 153-167.

Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, C. 8. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1970.

Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Abbâsî Devleti’nin İlk Döneminde Yargı Bağımsızlığı Anlayışı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. İbn Battûta Seyahatnâmesi. Çeviri: A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Ekinci, Ekrem Buğra. Hukukun Serüveni. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.

Fayda, Mustafa. Hulefâ-yı Râşidîn Devri. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2020.

Furat, Ahmet Hamdi. “Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar”. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18 (2008): 103-121.

İbn Haldun. Mukaddime. Hazırlayan: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.

Kaçalin, Mustafa S. “Dîvânü Lugâti’t-Türk”. TDV İslam Ansiklopedisi. 9 (1994): 446-449.

Kafalı, Mustafa. Çağatay Hanlığı (1227-1345). Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Kafesoğlu, İbrahim. Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Ötüken, 2019.

Kafesoğlu, İbrahim. Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu. İstanbul: Ötüken, 2019.

Karaman, Hayrettin. İslam Hukuk Tarihi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Kaşgarlı Mahmud. Divan-ı Lûgat-it Türk C. I-II-III. Çeviri: Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Kaşgarlı Mahmud. Divan-ı Lûgat-it Türk C. IV. Çeviri: Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Kayar, Betül. Osmanlı Yargı Teşkilatında Nâib. İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2023.

Kazıcı, Ziya. İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Kılınç, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabuluculuğu". II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, C. 2. İstanbul: On İki Levha, 2016: 15-81.

Kılınç, Ahmet. Osmanlı Yargılama Hukukunda Bilirkişilik. Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.

Köprülü, M. Fuat. "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". Belleten. 7/27 (1943): 379-521.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kâtip". TDV İslam Ansiklopedisi. 25 (2022): 49-52.

Moğolların Gizli Tarihi. Çeviri: Ahmet Temir. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Nizâmü'l-Mülk. Siyâset-Nâme. Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Özdemir, Mehmet. Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özen, Şükrü. "Kadılkudât". TDV İslam Ansiklopedisi. 24 (2001): 77-82.

Taneri, Aydın. "Emîr-i Dâd". TDV İslam Ansiklopedisi. 11 (1995): 130.

Temizsu, Habibe. Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim. İstanbul: Ötüken, 2018.

Turan, Osman. "Selçuk Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika". *Bellekten*, 16/62 (1952): 251-260.

Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Ülker, İbrahim. "Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi)". *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*. 11/1 (2023): 41-57.

Ünal Özkorkut, Nevin. *Osmanlı Hukukunda Müdde-i Umumilik Savcılık Kurumunun Türk Hukukuna Girişi ve Uygulanma Süreci*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11 (1995): 87-104.

Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Çeviri: Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994.

Yuvalı, Abdulkadir. "Hülâgû". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18 (1998): 473-475.

